

Date: 29th June-2025

O‘ZBEK TILIDA MODALLIKNI IFODALASHNING SEMANTIK-PRAGMATIK
ASOSLARI

Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: gulasalxayrulloeva@gmail.com

Corporativ e-mail: g.f.xayrulloeva@buxdu.uz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-967X>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida modallikni ifodlashning semantik-pragmatik asoslari haqida bir qancha fikrlar ilgari surilgan. Modallik semantikasi va pragmatikasining o‘zbek tilida o‘ziga xos jihatlariga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar. Semantik ma’no, epistemik modallik, deontik modallik, dinamik modallik, semantika, pragmatika, bilim modalligi, majburiyat modalligi

Аннотация. В статье представлен ряд идей о семантико-прагматических основах выражения модальности в узбекском языке. Уделяется внимание специфическим аспектам семантики и прагматики модальности в узбекском языке.

Ключевые слова: Семантическое значение, эпистемическая модальность, деонтическая модальность, динамическая модальность, семантика, прагматика, модальность знания, модальность приверженности.

Abstract. The article presents a number of ideas about the semantic-pragmatic foundations of modality expression in the Uzbek language. Attention is paid to specific aspects of the semantics and pragmatics of modality in the Uzbek language.

Key words: Semantic meaning, epistemic modality, deontic modality, dynamic modality, semantics, pragmatics, modality of knowledge, modality of commitment.

Modallik — bu gapdagi fikrning voqelikka bo‘lgan munosabatini, ya’ni u haqiqatmi, ehtimolmi, zarurmi, xohishmi yoki buyruqmi kabi ma’nolarni ifodalovchi kategoriya. So‘zlovchining aytilayotgan fikrga subyektiv munosabatini ham ko‘rsatadi. Modallikning semantikasi uning ifodalaydigan ma’no turlari bilan bog‘liq. Asosiy semantik turlar:

1. **Epistemik modallik:** bilim, ishonch, taxmin, shubha bilan bog‘liq.

Masalan: “U kelgan **bo’lsa kerak**”(taxmin), “Bu **albatta to’g’ri**” (ishonch). O‘zbek tilida ko‘pincha **-dir, -sa kerak** affikslari, **ehtimol, balki, chamasi, aftidan** kabi modal so‘zlar bilan ifodalanadi.

2. **Deontik modallik:** majburiyat, ruxsat, ta’qiq kabi ijtimoiy yoki axloqiy me’yorlarga asoslangan. Masalan: “Siz buni qilishingiz **kerak**” (majburiyat), “Kirish **mumkin emas**” (ta’qiq). O‘zbek tilida **kerak, lozim, zarur, shart, mumkin** kabi modal so‘zlar va **-ish kerak/lozim** kabi birliklar ishlatiladi.

3. **Dinamik modallik:** subyektning qobiliyati, imkoniyati yoki voqeaning obyektiv zaruriyati. Masalan: “Men suza **olaman**” (qobiliyat), “Bu muammo yechilishi **mumkin**”

Date: 29th June-2025

(imkoniyat). O'zbek tilida **-a olmoq/-y olmoq** birliklar, **mumkin** so'zi orqali ifodalanadi. **Pragmatik asoslar (nutqiy vaziyat va maqsadga bog'liq jihatlar):** Modallikning pragmatikasi uning nutqiy vaziyatda qanday ishlatilishi, so'zlovchining maqsadi, tinglovchi bilan munosabati va kontekstga bog'liqligini o'rganadi.

1. **So'zlovchining niyati:** bir xil modal shakl kontekstga qarab buyruq, iltimos, maslahat, ogohlantirish kabi turli nutqiy aktlarni ifodalashi mumkin. Masalan, «Derazani yopib qo'ysangiz» gapidagi shart mayli iltimos ma'nosini beradi.

2. **Xushmuomalalik:** modallik shakllari ko'pincha xushmuomalalikni oshirish uchun ishlatiladi. To'g'ridan-to'g'ri buyruq o'rniga yumshoqroq modal ifodalar qo'llaniladi.

3. **Kontekstning ta'siri:** modal ifodaning aniq ma'nosi va pragmatik funksiyasi nutqiy vaziyat, oldingi gaplar va ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlarga bog'liq bo'ladi. O'zbek tilida modallik semantik va pragmatik darajada turli vositalar orqali ifodalanadi, jumladan:

- **Grammatik vositalar:** fe'l mayllari (aniqlik, buyruq-istak, shart, maqsad) va ba'zi affikslar.

- **Leksik vositalar:** modal so'zlar (**balki, albatta, chamasi, axir, nahotki**), modal fe'llar va birikmalar (**kerak, mumkin, lozim, zarur, shart, qila olmoq**).

- **Intonatsiya:** gapning ohangi ham modallik ma'nosini kuchaytirishi yoki o'zgartirishi mumkin.

Modallikning semantik asoslari uning «nima» ma'nosini, pragmatik asoslari esa uning «qanday» va «nima uchun» ishlatilishini belgilaydi. O'zbek tilida modallikni tushunish uchun bu ikki jihatni birgalikda o'rganish muhimdir. Modallikning semantik asoslari deganda, birinchi navbatda, modallikning til tizimida ifodalanadigan asosiy ma'no turlari tushuniladi. Ya'ni, gapda aytilayotgan fikrning voqelikka bo'lgan munosabati qanday ma'noni anglatishi. Bu ma'nolar nutqiy vaziyatdan nisbatan mustaqil bo'lib, asosan gapning leksik-grammatik tuzilishi orqali shakllanadi. Asosiy uchta semantik tur ajratiladi:

Epistemik modallik (Bilim modalligi): gapda ifodalangan fikrning haqiqatga qanchalik mos kelishi borasidagi so'zlovchining bilimi, ishonchi, taxmini, shubhasini ifodalaydi. Bu «Men fikrning rostligiga ishonaman/ishonmayman/taxmin qilaman» degan ma'noni anglatadi.

Darajalari: Epistemik modallik darajalanadi. Haqiqatga ishonch yuqori (albatta, aniq), o'rta (ehtimol, chamasi) yoki past (balki, shekilli) bo'lishi mumkin. Shuningdek, ma'lumotning manbasiga ko'ra ham farqlanishi mumkin (masalan, o'z kuzatishimga ko'ra, kimdandir eshitishimga ko'ra).

O'zbek tilidagi ifoda vositalari (semantik jihatdan):

-dir affiksi: Eng universal va ma'nosi eng keng bo'lgan vosita. Kontekstga qarab turli darajadagi ishonch yoki taxmini bildira oladi:

Haqiqat, aniqlik (ko'pincha ilmiy yoki umumiy haqiqatlarda): Yer yumaloqdir. Suv 100° da qaynaydir. (Bu yerda dir tasdiq ma'nosida keladi, epistemik ishonch yuqori).

Date: 29th June-2025

Yuqori darajadagi taxmin, gumon: U hali uyga yetib borgan emasdir. Kecha uxlolmagan ko‘rinadi, charchagandir.

-sa kerak konstruksiyasi: Aniq bir ma‘lumot, kuzatish yoki mantiqiy xulosa asosidagi taxmin, ehtimollik ma‘nosini bildiradi. dir ga nisbatan gumon darajasi biroz yuqoriroq bo‘lishi mumkin, lekin ishonch darajasi ham ancha yuqori. Ko‘chalar ho‘l, demak, yomg‘ir yog‘gan bo‘lsa kerak. (Ko‘chalarning ho‘lligi kuzatuvni asosidagi xulosa). Eshik ochiq turibdi, u chiqib ketgan bo‘lsa kerak.

Modal so‘zlar: Ehtimol, balki, chamasi, aftidan, shekilli kabi so‘zlar gap boshida yoki o‘rtasida kelib, butun gap mazmuniga nisbatan so‘zlovchining taxmin yoki gumon ma‘nosini yuklaydi. Ertaga yomg‘ir yog‘ishi ehtimol. Balki u keyinroq kelar. Aftidan u xafa bo‘lgan.

-gay affiksi (eskirgan/shevada): Ba‘zan taxmin, gumon ma‘nosida kelgan. U hali kelmagay.

-moqchi fe‘li (ba‘zan): So‘zlovchining biror niyat yoki kelajakdagi hodisa haqidagi taxminini ifodalashi mumkin. Bugun kechqurun qor yog‘moqchi. (Bu yerda qor yog‘ish niyati emas, balki taxmin).

Deontik modallik (majburiyat modalligi): ijtimoiy me‘yorlar, qoidalar, qonunlar, axloqiy prinsiplar yoki vakolatli shaxsning irodasidan kelib chiqadigan majburiyat (bajarish kerakligi), ruxsat (bajarish mumkinligi) yoki taqiq (bajarish mumkin emasligi) ma‘nosini ifodalaydi. Bu harakat-holat bajarilishi talab qilinadi/ruxsat etiladi yoki taqiqlanadi» degan ma‘noni anglatadi.

O‘zbek tilidagi ifoda vositalari (semantik jihatdan): kerak, lozim, zarur, shart modal so‘zlari va -ish formasi bilan birikmasi kuchli majburiyat, zaruriyat ma‘nosini bildiradi. Darajalanishi mumkin: kerak ko‘proq zaruriyat, lozim biroz rasmiyroq, zarur kuchli zaruriyat, shart bajarilishi majburiy bo‘lgan talab. Uy vazifasini bajarish kerak. Darslarga kech qolmaslik lozim. Bu ishni bugun tugallash zarur. Imtihonga tayyorgarlik ko‘rish shart.

Mumkin, mumkin emas modal so‘zlari: Ruxsat yoki taqiq ma‘nosini ifodalaydi. Bu yerga kirish mumkin. Bu yerda chekish mumkin emas.

Buyruq-istak mayli shakli (-sin, -ng/-ing/-ingiz, -ylik): Garchi pragmatikada buyruq, iltimos, taklif kabi turli vazifalarni bajarsa-da, semantik jihatdan u so‘zlovchining qaysidir harakat/holatning bajarilishi borasidagi irodasini, xohishini yoki boshqa shaxs tomonidan talab qilinishini (buyruq) ifodalaydi. Bu iroda ko‘pincha majburiyat yoki ruxsat bilan bog‘liq bo‘ladi. Jim o‘tirsin! (buyruq) Menga ham beringiz! (iltimos, semantik jihatdan berish talabi) Kinoga boraylik. (taklif, semantik istak)

(-maslik) kerak/lozim: Harakatni bajarmaslik majburiyatini bildiradi (taqiqning yumshoqroq shakli). Behuda gaplashmaslik kerak. Vaqtni bekor o‘tkazmaslik lozim.

Dinamik modallik (imkoniyat/qobiliyat modalligi): subyektning harakatni bajarishga jismoniy, aqliy qobiliyati yoki imkoniyatini, shuningdek, vaziyatning yoki narsaning o‘ziga xos xususiyatidan kelib chiqadigan ob‘ektiv imkoniyat yoki zaruriyatni ifodalaydi.

Date: 29th June-2025

Semantik turlar o'rtasidagi bog'liqlik va farq:

Ko'rib turganingizdek, ba'zi vositalar (masalan, mumkin, zarur) turli semantik modallik turlarini ifodalashda ishtirok etadi. Ularning qaysi ma'noda kelganini gapning leksik tarkibi, grammatik formasi va kontekst belgilaydi.

Epistemik - So'zlovchining fikrga munosabati (bilimi, ishonchi).

Deontik - Tashqi qoidalar, talablar, irodalar (majburiyat, ruxsat, taqiq).

Dinamik - Subyektning ichki imkoniyati/qobiliyati yoki ob'ektiv sharoit (qila olmoq, yuz berishi mumkin bo'lmoq).

Modallikning semantik jihatdan o'rganilishi tilning ichki tuzilishidagi ma'no qatlamlarini ochib beradi va turli vositalarning aynan qaysi turdagi ma'noni ifodalashga ixtisoslashganini ko'rsatadi. Bu esa modal ma'nolarning grammatik jihatdan qanday kodlanishini tushunish uchun asos bo'ladi. Pragmatika esa bu semantik ma'nolar nutq jarayonida qanday funksiyalarni bajarishini o'rganadi.

Òzbek tilida modallikning pragmatik asoslari

Modallikning pragmatik asoslari deganda, modallik shakllarining va vositalarining real nutqiy jarayonda, ma'lum bir kontekstda qanday ishlatilishi, so'zlovchining maqsadi, tinglovchi bilan munosabati va umumiy nutqiy vaziyatga bog'liq holda qanday ma'no qirralarini kasb etishi tushuniladi. Agar semantika «modallik nimani anglatadi?» degan savolga javob bersa, pragmatika «modallik nutqda qanday va nima uchun ishlatiladi?» degan savolga javob beradi.

Pragmatika nuqtai nazaridan modallik quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

Nutqiy aktlarning ifodalanishi:

Modal formalar ko'pincha turli nutqiy aktlarni (buyruq, iltimos, maslahat, taklif, ogohlantirish, va'da, tahdid, tasdiq, inkor, taxmin va h.k.) bajarish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Bir xil semantik ma'nodagi modal shakl turli kontekstlarda turlicha pragmatik vazifani bajarishi mumkin.

Misollar:

Derazani yopsangiz. (Semantik jihatdan shart mayli, lekin pragmatik jihatdan iltimos).

Uyga borishing kerak. (Semantik jihatdan majburiyat, lekin pragmatik jihatdan kontekstga ko'ra buyruq, maslahat, ogohlantirish yoki shunchaki faktni bildirish bo'lishi mumkin).

U hozir yetib keladi. (Aniq fe'l, semantik jihatdan aniqlik, lekin pragmatik jihatdan kelishiga ishonchni ifodalash yoki va'da).

Ehtiyot bo'lsangiz! (Shart mayli, lekin pragmatik jihatdan ogohlantirish).

Xushmuomalalik va ijtimoiy munosabatlar:

Modallik nutqni yumshatish, uni kamroq to'g'ridan-to'g'ri va ko'proq xushmuomala qilish uchun keng qo'llaniladi.

Date: 29th June-2025

Buyruq va talablarni ifodalashda to'g'ridan-to'g'ri buyruq mayli o'rniga shart mayli, istak mayli, -ish kerak konstruksiyasi yoki -a olmoq yordamchi fe'li bilan berilgan so'rovlar (savol shaklida) ko'proq xushmuomala sanaladi.

Misollar:

Bor! (To'g'ridan-to'g'ri buyruq, kam xushmuomala).

Boring. (Hurmat buyrug'i, xushmuomala).

Borishing kerak. (Biroz yumshatilgan majburiyat).

Borsangiz bo'lardi. (Shart mayli + o'tgan zamon, juda xushmuomala iltimos/maslahat).

Bora olasizmi? (Dinamik imkoniyat savol shaklida, xushmuomala iltimos).

U yerga borsak. (Istak mayli, ko'pincha taklif yoki birgalikda harakat qilishga chorlov).

Epistemik modallik ham xushmuomalalikni ifodalashi mumkin. Masalan, qat'iy fikr bildirish o'rniga Shekilli..., Aftidan... kabi modal so'zlar orqali taxmin bildirish ko'proq kamtarlik va xushmuomalalik belgisi bo'lishi mumkin, ayniqsa, ma'lumot aniq bo'lmaganda.

So'zlovchining subyektiv munosabati:

Modallik nafaqat faktga munosabatni, balki so'zlovchining shaxsiy hissiyotini, bahosini, ishonch yoki shubhasini ham pragmatik darajada kuchaytirishi yoki yumshatishi mumkin.

Misollar:

-dir affiksi ba'zan shunchaki ma'lumotni tasdiqlashdan tashqari, so'zlovchining faktga nisbatan ajablanishini, taajjubini yoki qaysidir ma'noda o'z ishonchining mustahkamligini pragmatik tarzda ko'rsatishi mumkin. Qarang, u yuguradir! (Ajablanish).

Axir, nahotki kabi modal so'zlar semantik jihatdan gumon yoki tasdiqni ifodalasada, pragmatik jihatdan so'zlovchining hayratini, ishonchsizligini, emotsional munosabatini ifodalaydi. Axir bu to'g'ri-ku! (Tasdiq + emotsional ta'kid). Nahotki u shunday qilgan bo'lsa? (Gumon + hayrat/ishonchsizlik).

Kontekstning belgilovchi roli:

Modal ifodalarning aniq pragmatik ma'nosi (ular qanday nutqiy akti bajarayotgani, qanchalik kuchli ekanligi) gapning aytilayotgan vaziyatiga, kimga aytilayotganiga, oldingi gaplarga va suhbat ishtirokchilarining vaziyat haqidagi umumiy bilimiga bog'liq bo'ladi.

Bir xil modal vosita (masalan, mumkin) turli kontekstlarda har xil semantik-pragmatik ma'noga ega bo'lishi mumkin:

Bu masala yechilishi mumkin. (Dinamik imkoniyat - u yechilishi oson, texnik jihatdan imkoni bor).

Hozir tinchlanishingiz mumkin. (Deontik ruxsat - sizga tinchlanishga ruxsat beraman/endi bunga zarurat yo'q).

Ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin. (Epistemik ehtimollik - mening bilishimcha, ehtimoliy taxmin).

Date: 29th June-2025

Bu gap to'g'ri bo'lishi mumkin. (Epistemik imkoniyat - bu gapning rostligi ehtimoli bor).

Shuningdek, intonatsiya ham modallikning pragmatik ma'nosini o'zgartirishi mumkin. Masalan, savol intonatsiyasi buyruq maylidagi gapni iltimosga aylantirishi mumkin (Borasiz? - Boring o'rniga).

Ma'lumot manbasini ko'rsatish (Evidensiallikning pragmatik jihatlari):

Garchi evidensiallik (ma'lumotning manbasini ko'rsatish) ba'zan alohida kategoriya deb qaralsa-da, u ko'pincha epistemik modallik bilan chambarchas bog'liq va uning pragmatik jihatlari bor. Ma'lumotning to'g'ridan-to'g'ri kuzatilganmi, eshitilganmi, xulosa qilinganmi yoki taxmin qilinganmi, buni ko'rsatish so'zlovchining o'z fikriga ishonch darajasini va uning nutqiy aktining kuchini pragmatik tarzda belgilaydi.

O'zbek tilida **emish** shakli (eshitish orqali olingan ma'lumot), -gan fe'l shakli (ko'rish, kuzatish orqali) va ba'zi modal so'zlar bu vazifani bajarishi mumkin, bu esa gapning pragmatik ta'siriga bog'liq.

Xulosa qilib aytganda, modallikning pragmatik asoslari uning nafaqat qanday ma'no turlarini ifodalashini (semantika), balki bu ma'nolarning real muloqotda qanday hayotga tatbiq etilishini, qanday nutqiy vazifalarni bajarishini, so'zlovchi va tinglovchi munosabatini qanday tartibga solishini va kontekstga qanchalik bog'liq ekanligini o'rganadi. O'zbek tilida modallikni to'liq tushunish uchun uning semantik va pragmatik jihatlarni birgalikda tahlil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.O'zME. Birinchi jild.Toshkent, 2000-yil
- 2.Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Raupova L., Abuzalova M., YO'ldosheva D., Hozirgi O'zbek adabiy tili. – T., 2021.
3. Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi. O'zbek tilida modallik ifodlashning semantik asoslari. Maqola. BuxDU ilmiy axboroti. –Buxoro, 10/2024.B-112-116
4. Xayrulloeva G.F.O'ZBEK TILIDA TO'LIQSIZ FE'LLAR ORQALI MODAL MA'NO IFODALANISHI.Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal. 2024. B-143-154. [Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal](#)
5. Yokubova, S. (2023). [BELGI-HARAKAT] MA'NOLI FE'LLI BIRIKMALARNING NUTQIY IMKONIYATLARI XUSUSIDA. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 35(35).
6. qizi Rashidova, S. S. (2024). “YULDUZLI TUNLAR” ROMANI MISOLIDA FRAZEOLGIK TAHLIL (AXSI. AJALGA DAVO YO'Q!). *Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal*, 2(2), 54-57. <https://academics.uz/index.php/zfty/article/view/2952>
7. qizi Xayrulloeva, G. F. (2023). SO 'ROQ BELGISINING PRAGMATIK AHAMIYATI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(4), 194-199. <http://erus.uz/index.php/er/article/view/2820>

Date: 29th June-2025

8. Xayrulloeva, G. (2023). Individuality in the Interchangeable Use of Punctuation. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 35(35). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9865
9. Xayrulloeva, G. (2023). OZBEK TILIDA TINISH BELGILARINING KETMA-KET QOLLANILISHI VA ULARNING OZARO SINONIMIK MUNOSABATLARI. *Центральноазиатский журнал образования и инноваций*, 2(6 Part 2), 163-166. <https://www.in-academy.uz/index.php/cajei/article/view/16879>
10. qizi Xayrulloeva, G. F. (2024). O 'ZBEK TILIDAGI MODAL SO 'Z-GAPLARNING XUSUSIYATLARI. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 2(4), 5-9. <https://academics.uz/index.php/awsit/article/view/3225>

